

УДК 378
ББК 74.58+74Roman Król
m. Rzeszow, PolskaFENOMEN WYKŁADOWCY
(W ZARYSIE DISKURSU AKADEMICKIEGO)

Wstęp

Pedagogika współczesna zajmuje się najczęściej tzw. racjonalnością adaptacyjną i racjonalnością emancypacyjną. Ta druga jest bardziej ceniona, stanowi wyższy etap rozwoju nauki o wychowaniu. Jednak potrzeba integracji wiedzy o funkcjonowaniu człowieka we współczesnym świecie jest oczywista i stała się motywem do podjęcia dyskursu akademickiego na tak określony temat.

Celem podjętego dyskursu akademickiego jest rozwijanie myśli pedeutologicznej na szeroko pojęty temat nauczyciela akademickiego na współczesne czasy, które charakteryzuje duża dynamika zmienności i potrzeba posiadania zdolności do egzystencji w społeczeństwie wiedzy w erze globalizacji.

W pedeutologicznej refleksji stosunkowo niewiele miejsca zajmuje problematyka samowiedzy¹ i samoaktualizacji², odnoszącej się do sfery edukacyjnej nauczyciela akademickiego. Tymczasem, bez kompetencji i motywacji w formułowaniu pytań w aspekcie siebie i swojego nauczycielstwa, trudno o rozwój osobowości³ nauczyciela akademickiego. Oprócz sfery

¹ I. Wojnar, *Humanistyczne intencje edukacji*, Warszawa 2000, s.217. «Samowiedza oznacza swoistą odmianę procesu poznawczego, odnoszącego się zarówno do istoty człowieka, wyrażonej przez produkty jego twórczości, jak też do jednostkowych istnień konkretnych. Natura ludzka, jak wiadomo, charakteryzuje się wyposażeniem w dyspozycje twórcze, które znajdują swoje spełnienie w produktach - wytworach kultury, a wśród nich przede wszystkim w dziełach sztuki. Osiągnięcia twórcze artysty, jako konkretnej jednostki, oderwane od jej osobowego losu składają się na odrębną rzeczywistość, uniwersum, które z kolei inspiruje dalsze działania twórcze i jest źródłem wzbogacania kolejnych rodzących się pokoleń. Jest, więc sprawą oczywistą, iż nie tylko człowiek tworzy sztukę, lecz także i sztuka tworzy i wzbogaca człowieka, jako najbardziej wysublimowany wyraz jego istoty. Ów proces tworzenia i wzbogacania człowieka wyraża się jednocześnie we wzbogacaniu jego wiedzy o sobie samym.»

² J. Janowska, *Samoaktualizacja w teorii i praktyce kształcenia nauczycieli*, Lublin 2003, s. 16 – 17. «Centralnym tematem i głównym przedmiotem badań psychologii humanistycznej jest samoaktualizacja. Teoria samoaktualizacji wyjaśnia uwarunkowania pozytywnego rozwoju człowieka oraz stara się określić czynniki, od których ten rozwój zależy. Podstawy teoretyczne koncepcji samo-aktualizacji stworzyli C. Rogers, A. Maslow oraz E. L. Shostrom. Pojęcie «samoaktualizacja» pojawiło się po raz pierwszy w pracach neurologa K. Goldsteina, gdy uzasadniał, że należy przyjąć holistyczny pogląd na człowieka, a więc ujmować organizm jako całość, jako jedność psychofizyczną. W swojej praktyce lekarskiej zauważył, że organizm ludzki posiada silną tendencję do rozwoju nawet w bardzo niekorzystnych warunkach oraz że istnieje daleko idąca zależność między funkcjami psychicznymi i fizycznymi. Ten dynamizm rozwojowy nazwał Goldstein dążnością do samoaktualizacji. Pojęcie zostało przyjęte przez psychologię i używane jest obecnie dość szeroko i wieloznacznie. Mówi się o aktualizacji samego siebie, realizacji siebie, o samookreśleniu, samowychowaniu, przekraczaniu siebie. Wymienione terminy, chociaż w kontekstach poszczególnych teorii posiadają specyficzne, własne tylko znaczenie, służą w rzeczywistości określeniu tego samego procesu rozwoju, który zależny jest od właściwie ukierunkowanej aktywności, a możliwy staje się dzięki dynamizmom tkwiącym w samym człowieku. Teoretycy samoaktualizacji analizują ten problem w trojakim aspekcie: 1) jako tendencję rozwojową, 2) jako proces, którego dynamika jest uwarunkowana wieloma czynnikami natury wewnętrznej i zewnętrznej, 3) jako wzorzec idealny optymalnego funkcjonowania osobowości. Teorię samoaktualizacji można nazwać inaczej teorią rozwoju osobowości.»

³ J. Reykowski, *Procesy emocjonalne, motywacja, osobowość*, [w:] T. Tomaszewski, *Psychologia ogólna*, Warszawa 1992, s. 187. «Osobowość. W szerszym znaczeniu termin ten odnosi się do całokształtu mechanizmów psychologicznych wyznaczających stałość i organizację zachowania się oraz zdolność człowieka do kierowania samym sobą. Znaczy to, że w zakres problematyki osobowości wchodzi badania nad potrzebami i motywami, nad zdolnościami i inteligencją, mechanizmami adaptacyjnymi i temperamentem itp. W znaczeniu węższym termin ten bywa stosowany do mechanizmów wyznaczających kierunkowość zachowania się (czynności). Kierunkowość wyraża się w stałych preferencjach. w stawianiu sobie celów (i mniej lub bardziej) uporczywym do nich dążeniu. a także w

racjonalnej (intelektualnej) istnieje potrzeba poszukiwania odpowiedzi na pytania dotyczące wiary¹, sfery uczuciowej, życia społecznego i kulturalnego. Mając na uwadze wymienione aspekty życia nauczyciela akademickiego, coraz wyraźniej polaryzuje się potrzeba określenia nowych wyznaczników w kształtowaniu jego osobowości.

1. Samowiedza, samoaktualizacja i autokreacja, jako wyznaczniki osobowości nauczyciela akademickiego.

Obszar przemyśleń i pytań nurtujących autora artykułu, jako nauczyciela akademickiego, decyduje o wartości tego, jaką może mieć ofertę naukową i dydaktyczną – wychowawczą. Przyjęto pogląd, wedle którego: «Być nauczycielem to znaczy nosić w sobie swoje nauczycielstwo i być świadomym tej wartości. Czerpać z tego źródła zasoby inspiracji, energii, pozytywnych odczuć i obdarzać nimi innych. Uprawiamy zawód nauczycielski w najgłębszym, ontologicznym sensie właśnie wtedy, gdy stać nas na chwile pytań o siebie, o własną praktykę i sposób pedagogicznego myślenia.

Myśl skierowana ku sobie wymaga odwagi, dystansu, jest wielkim mozołem i wyzwaniem. Otwiera dostęp do źródeł mitów zawartych w naszym myśleniu, pozwala odsłonić siłę zakorzenionych stereotypów, ujawnić i być może także zrozumieć przyczyny naszych wewnętrznych napięć, uprzedzeń, frustracji, egzystencjalnych lęków, które trudno opanować, kiedy mierzymy się z przeciwnościami i oporem edukacyjnej rzeczywistości.»²

Zasadniczą tezą w tym oto artykule uczyniono stwierdzenie, wedle którego: proces rozumienia, a w nim samowiedza nauczyciela akademickiego, podobnie jak poczucie jego własnej tożsamości są rezultatem rozwoju jego własnych procesów poznawczych. Samowiedza nauczyciela akademickiego uzewnętrznia się z uznanym i przyjętym systemem wartości, a także poprzez identyfikację z osobami i czynami, będącymi reprezentantami owego systemu wywierającymi wpływ na kształtowanie się jego osobowości. Dlatego też przyjęto pogląd, wedle którego «Aby zmienić swoją osobowość czy zachowanie społeczne, jednostka musi najpierw poznać siebie, musi zgromadzić ty reprezentacji wewnętrznej znaczną wiedzę o sobie. System samowiedzy nazywa się powszechnie *pojęciem Ja* lub *konceptcją Ja*. Pojęcie to, będące składnikiem osobowości, ma złożoną strukturę. Składa się z samopisów i samoocen dotyczących cech fizycznych, osobowości, poziomu wiedzy, zdolności ogólnych, stosunku do innych czy stylu życia. Samowiedza zajmuje w reprezentacji wewnętrznej wyróżnione miejsce; jest silnie zabarwiona emocjonalnie»³.

Najbardziej znaczące i wartościowe w kulturze pedagogicznej nauczyciela akademickiego jest jego niedogmatyczne myślenie, połączone ze szczególnym rodzajem wrażliwości na potrzeby i oczekiwania podmiotu kształconego oraz zdolność do autokreacji. «Analiza zagadnienia wykazała,

tworzeniu i podtrzymywaniu stałych związków i stosunków z innymi ludźmi (a także z rzeczami, ze zwierzętami, miejscami, instytucjami itp.).

Zob. C. Kupisiewicz, M. Kupisiewicz, *Słownik pedagogiczny*, Warszawa 2009, s. 128. «Osobowość, zbiór stałych cech i dyspozycji jednostki, które nadają względną spójność jej zachowaniu i pozwalają odróżnić ją od innych jednostek. Termin o. jest używany niekiedy zamiennie z terminami —» psychika i — charakter. (...) W pedagogice – kształtowanie o. uczniów stanowi cel długotrwałych z reguły oddziaływań dydaktyczno-wychowawczych. Proces ten jest w dużym stopniu uzależniony od takich cech o. nauczyciela, jak: mądrość, empatia, poczucie odpowiedzialności za słowa i czyny, wrażliwość itp.

¹ J. Koziński, *Z Bogiem, albo bez Boga. Psychologia religii: nowe spojrzenie*, Warszawa 1991, s. 162. «Motywacja religijna ma charakter *polimorficzny*. Główną potrzebą uruchamiającą i podtrzymującą czynności transcendentne jest konieczność sensu życia Człowiek, przynajmniej człowiek wychowany w naszej kulturze, lokalizuje sens egzystencji w wierze; dzięki temu życie staje się celowe, konieczne i odwieczne. Traci w dużym stopniu cechy absurdałne, takie jak ograniczoność, przypadkowość, zanik osobowości. Potrzeba sensu życia należy do zbioru – potrzeb hestostatycznych, potrzeb wzrostu, które nigdy nie zostaną w zaspokojone. Egzystencja człowieka polega na niekończącym się procesie poszukiwania i potwierdzania celowości swych wysiłków».

² A., A. Kotusiewicz, G. Koć - Seniuch, red. *Nauczyciel akademicki. W refleksji nad własną praktyką edukacyjną*, Warszawa 2008, s. 7.

³ J. Koziński, *Transgresja i kultura*, Warszawa 2002, s. 85, tenże

że autokreacja jest procesem specyficznym i skomplikowanym, gdyż wiąże się z wyjściem poza bardziej znane i powszechne sposoby funkcjonowania. Umożliwia ona jednak jednostce wkroczenie na drogę rzeczywistego kształtowania siebie, równocześnie stawiając przed nią konkretne zadania i wymagania, w tym także domagając się podjęcia próby poradzenia sobie z nieuchronnymi paradoksami i dylematami związanymi ze znajdowaniem tej własnej drogi przy jednoczesnym, twórczym funkcjonowaniu w relacjach społecznych. Rozwiązaniem owych paradoksów czy dylematów jest przejście od autokreacji spontanicznej, opartej na potrzebach do autokreacji specyficznie osobowej. (...) Kluczowym dla autokreacji specyficznie osobowej jest zatem takie podejście jednostki do kultury, norm oraz relacji z poszczególnymi osobami, które pozwala rozumieć je nie, jako czynniki stanowiące ograniczenie wolności czy też jawiących się przed jednostką możliwości, ale jako źródło zgromadzonej przez lata, czy nawet przez wieki wiedzy. Ona to może wspomagać dążenie jednostki do dojrzałej autokreacji poprzez dostarczanie niejako «świadectw» podejmowanych prób i doświadczeń innych ludzi, pozwalając tym samym zarówno na dokonywanie trafnej oceny ważności i podejmowanie rozważniejszych decyzji, dotyczących kształtu własnego życia, jak i poprzez przykład, stając się wsparciem na drodze osobowego rozwoju.»¹ W procesie autokreacji nauczyciel akademicki odkrywa własne potencjalności i zdolności, poznaje ich wartość i odczuwa potrzebę ich realizacji. Oznacza ona bardziej samoistne spełnianie się bytu ludzkiego pod wpływem wewnętrznych mechanizmów i dążeń istniejących potencjalnie w organizmie ludzkim. «Pytamy jednak często, jak dochodzi do powstania norm i wartości, skąd wiemy o ideałach i celach. Wiele jest sposobów czerpania potrzebnych informacji. Jednym z nich są konkretne doświadczenia ludzkie. Wiemy z nich, jak wiele ludzie cierpią z racji nieszczęść i swoich niezrealizowanych możliwości. Te sytuacje są jednocześnie mobilizacją do osiągnięcia życia spełnionego (dobrze zrealizowanego), ponieważ ludzie pragną urzeczywistnienia swojego człowieczeństwa.

Cele wychowania można w tym kontekście widzieć jako dyspozycje psychiczne, które umożliwiają zrealizowanie w pełnym stopniu faktu bycia człowiekiem»². Jak powiedzieć podmiotom kształconym, co jest wartościowe, jak ich przybliżyć do wartości i dlaczego właśnie do tych? Czy istnieje współcześnie jakiś ogólny, wspólny dla wszystkich cel oddziaływań dydaktyczno - wychowawczych? Cele dydaktyczno - wychowawcze i system wartości są potrzebne nauczycielowi akademickiemu, aby otwierały go na możliwości coraz pełniejszego urzeczywistniania siebie. Spełniają one te wymagania, jeśli są otwarte na człowieka i zakotwiczone w podstawach antropologicznych.

Klasycy psychologii humanistycznej, a zarazem jej twórcy, C. Rogers³ i A. Maslow przyjmują istnienie w człowieku wrodzonej skłonności do samoaktualizacji, a także wrodzonych mechanizmów regulacyjnych, kierujących tym procesem, czyli tzw. oceny organicznej. C. Rogers wychodzi z tego w swoim modelu samoaktualizacji, że człowiek ma fundamentalną potrzebę samourzeczywistnienia. Rozumie on przez to dążenie do wzrostu, niezależności, wolności, odpowiedzialności za siebie, rozwoju istniejących w człowieku potencjałów, wewnętrznych uzdolnień i dyspozycji do odpowiedniego zachowania. Rogers napisał, że ludzie samorealizujący

¹ J. Pawlak, *Autokreacja. Psychologiczna analiza zjawiska i jego znaczenie dla rozwoju człowieka*, Kraków 2009, s.157. Książka ta, jest teoretycznym studium odnoszącym się do zagadnień wywodzących się z psychologii osobowości i psychologii rozwoju człowieka, w którym Autorka, w oparciu o wybrane poglądy psychologiczne i filozoficzne, dokonała analizy zjawiska autokreacji, jej zakresu, kontekstu rozwojowego, potrzebnej motywacji oraz uwarunkowań. Zagadnienie to wpisuje się w klimat współczesnej, indywidualistycznej i ekspresywności kultury, która z jednej strony podkreśla te cechy człowieka, które predestynują go do zachowań autokreacyjnych, z drugiej natomiast strony charakteryzuje się chaosem wzorców, promowaniem szybkich zmian i przywiązaniem do dóbr konsumpcyjnych, co z kolei utrudnia proces autokreacji.

² M. Nowak, *Teorie i koncepcje wychowania*, Warszawa 2008, s.367.

³ Zob. M. Kościelniak, *Zrozumieć Rogersa. Studium koncepcji pedagogicznych Carla R. Rogersa*, Kraków 2004, passim.

się, doskonalący własną osobowość, «dążą do stania się tym, kimś i przyjmują konsekwencje tego aktu»¹.

Już starożytni sformułowali słynną maksymę «*Gnothi seauton... de caleo descendit gnothi seauton* - poznaj samego siebie... Z nieba zstąpiło «Poznaj samego siebie». (Juwenalis «*Saturae*» 11, 27.)»² Poznanie to musi mieć jednak charakter wielowymiarowy i wieloaspektowy, ponieważ sam Człowiek jest transgresyjny³. «Transgresje są ekspresją ludzkiej osobowości, jednak mogą zarazem wpływać na zmianę struktury osobowości - jej modyfikację i rozwój. Model *homo transgressivus* - to antropologiczne ustrukturyzowanie istnienia człowieka jako podmiotu samodzielnego i sprawczego, powodowanego przez «przyczyny osobowe» i odpowiedzialnego za swój rozwój lub stagnację. Może być kreatorem, który w aktach stwarzania - wykraczania poza to, co zastane - modyfikuje strukturę rzeczywistości, powołując do życia jakości dotąd nieobecne. W podobny sposób ujmowana była również kategoria ducha. Koncepcja antropologii filozoficznej w zamyśle Schelera miała mieć charakter uniwersalny, stąd też ustalenia dotyczące kategorii ducha wykazywały aspirację do formułowania wniosków o walorze ponadczasowym i powszechnym, a zatem takich, które nie podległyby kontekstualizacji historycznej czy sytuacyjnej. Jednym z przejawów bytu osobowego jest celowościowe zorientowanie, ukierunkowanie ku czemuś aktów sprawczych człowieka jako osoby. Dzięki osobowej formie bytu, człowiek dokonuje również swoistych aktów transgresji, przekracza granice tego, co określone jest za pomocą kategorii przyrodniczych: sferę życia. W ten sposób realizuje on projekty ducha jako wyemancypowane spod zewnętrznej przyczynowości świata przyrodniczego. Tylko człowiek jako byt «uaktywniający ducha» nadaje osobową postać swej egzystencji; jedynie w taki sposób uzyskuje on swą niepowtarzalną indywidualność bytu jako osoby. Tylko osobowa postać bytu nadaje człowiekowi autonomię i czyni go wolnym od tego, co warunkuje byt zwierząt: ekstاتycznego i reaktywnego funkcjonowania według schematu bodziec-reakcja. Noetyczny wymiar egzystencji człowieka czyni go zatem inicjatorem - proaktywnym podmiotem sprawczym.»⁴

Obszar przemyśleń i pytań, jakie stawiam sobie samemu, jako nauczyciel akademicki, kształtuje moją koncepcję osobowości nauczyciela akademickiego, jako siły nauczycielskiej (z niem. *Lehrkraft* f⁵).

Osiągnięcie zdolności przez nauczyciela akademickiego do bycia siłą nauczycielską sprawia, że można mówić o fenomenie⁶ jego osobowości, którego wykładnikami są zdolność do tworzenia samowiedzy, samoaktualizacji i autokreacji.

Zakończenie

Trudno znaleźć w pełni satysfakcjonującą koncepcję człowieka we współczesnej psychologii, ponieważ po usunięciu duszy z psychologii każda koncepcja człowieka jest niewystarczająca. Wtedy właśnie najczęściej nie uwzględnia się problemów duchowych człowieka, które empirycznie

¹ A. Görres, *Kennt die Psychologie den Menschen*. München - Zürich 1978, s. 8.

² C. Michalunio, oprac. *Dicta. Zbiór łacińskich sentencji, przysłów, zwrotów, potwierdzeń z indeksem osobowym i tematycznym*, Kraków 2007, s.199.

³ J. Koziński, *Transgresja i kultura*, Warszawa 2002, *passim*. Tenże, *Koncepcje psychologiczne człowieka*, Warszawa 2000, *passim*. Tenże, *Transgresja kultury*, [w:] J. Koziński, red. *Humanistyka przełomu wieków*, Warszawa 1999, s. 241 – 261 oraz tamże, *Zaduma nad możliwością ulepszania człowieka*, s. 115 – 127.

⁴ J. Gara, *Człowiek i wychowanie*, Warszawa 2007, s. 99.

⁵ S. Walewski, *Langenscheidt Taschenwörterbuch Deutsch, Langenscheidtverlag*, München 1997, s. 909.

⁶ W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*, Warszawa 2000, s.168. «Fenomen (rzadkie) zjawisko; osobliwość, dziw, kuriozum, unikat; ktoś zadziwiający, niezwykły, nadzwyczaj utalentowany; filozof. Zjawisko (...) będące przedmiotem postrzegania; wszelki fakt empiryczny będący punktem wyjścia badań nauk.; wszystko, co jest «przedmiotem możliwego doświadczenia», dostępnym przedmiotem poznania, w odróżnieniu od niepoznawalnej rzeczy samej w sobie» (Kant); por. Ding an sich, noumen; (to graniczenie zakresu poznania ludzkiego jest klasyczną formą fenomenalizmu). // fenomenologia metoda filozofowania, polegająca gł. na zaniechaniu czysto pojęciowych spekulacji i «powrocie do rzeczy», tj. do uzyskania bezpośredniego doświadczenia tego, co dane, fenomenów (Edmund Husserl, 1859—1938).

trudno zweryfikować¹. Z drugiej zaś strony, każdy psycholog świadomie czy nieświadomie jest zawsze uwikłany w jakąś filozofię, z której korzysta tworząc ostateczny obraz człowieka. Należy sobie uświadomić, że filozofia poszukuje odpowiedzi na pytanie o to, kim jest człowiek i co stanowi o jego człowieczeństwie. Prawdziwe poznanie siebie zakłada odpowiedź na pytanie o to, jaki jestem, jakim przedstawiam się sobie i innym. Dzięki więc doświadczeniu siebie w różnych sytuacjach życiowych człowiek poznaje siebie pogłębiając swoją samoświadomość o pewną część nieświadomości. Sytuacje zmuszają niejako człowieka do zweryfikowania prawdy o sobie, prawdy o tym, że Jestem taki", a nie takim, jakim się sobie wydaję". W poznaniu siebie świadomość ludzka rozdwaja się na podmiot i przedmiot, tj. na świadomość, która poznaje samego siebie i na świadomość, która poznaje swoje cechy, postawy, motywy, zdolności, właściwości psychofizyczne. «Psychologia współczesna charakteryzuje się wielością kierunków naukowych, które starają się opisać, przewidzieć i wyjaśnić funkcjonowanie psychiki) osobowości i zachowanie jednostki.

Uczeni stawiają sobie odwieczne pytania psychologiczne i ulegają ryzykownej pokusie tworzenia ogólnych koncepcji człowieka. W naszym stuleciu szczególnie rozwinęły się i zdobyły uznanie społeczności uczonych, takie kierunki jak psychoanaliza, behawioryzm, psychologia poznawcza i psychologia humanistyczna. Ich twórców na ogół zводило oświeceniowe, egocentryczne złudzenie, że kierunki te mają wartość uniwersalną, że odkrywają one kompletną prawdę o osobowości i myśleniu człowieka.

W rzeczywistości jednak każdy z nich niepowtarzalny i unikatowy pozwala opisać i wyjaśnić jedynie określony fragment rzeczywistości psychologicznej.»² Wiedza, pedagogiczna, psychologiczna czy socjologiczna może odegrać znaczną rolę w procesie samopoznania, samoaktualizacji i autokreacji. Współcześnie coraz wyraźniej zdajemy sobie sprawę, że ludzka osobowość kształtuje się nie tylko dzięki oddziaływaniu rodziny czy instytucji edukacyjnej, ale również dzięki samowychowaniu i własnej aktywności. Człowiek jest w dużym stopniu odpowiedzialny za swój charakter, intelekt, dojrzałość emocjonalną czy odporność na frustrację i stres. Należy jednak pamiętać, że celem kształtowania samego siebie ma być wszechstronny rozwój Człowieka.

The purpose of academic discourse is taken to develop the thoughts pedeutological encompassing the academic teacher in modern times, which are characterized by high growth volatility and the need to have the ability to exist in a knowledge society in the era of globalization.

The reflection pedeutological relatively little space is devoted to the issue of self-knowledge and self-creation, relating to the sphere of university teacher education. Meanwhile, without the competence and motivation in the formulation of questions in terms of themselves and their teachers, it is difficult to develop the personality of an academic teacher. In addition to the sphere of rational (intellectual) there is a need to seek answers to questions about faith, the sphere of emotional, social and cultural life. Considering these aspects of the life of a university teacher, increasingly polarizes the need for defining new benchmarks in the shaping of his personality.

The main thesis of this article the author has made a declaration according to which area of thoughts and questions that I put myself as a university teacher, shaping my idea of a university teacher personality, as a teaching force. Achieving academic ability by the teacher to be a teaching force that makes you talk about the phenomenon of his personality, whose exponents are the ability to create self-knowledge and self-creation

Keywords: academic teacher, reflection pedeutological, competence, self-creation, self-knowledge, university teacher personality.

¹ S. M. Jurand, *Wybrane definicje zdrowej osobowości*, [w:] *Przełom w psychologii*, Warszawa 1978, s. 357.

² J. Koziński, *Transgresja i kultura*, Warszawa 2002, s. 9.